

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

Doktori értekezés tézisei

Kiss Zsuzsanna

Zala megye nyilvánossága a neoabszolutizmus korában

Témavezető: Dr. Kövér György, DSc

Budapest, 2011

I. Bevezetés, elméleti keretek

A nyilvánosság ma a társadalomtudományok egyik központi fogalma, de története Hegelig, Tocqueville-ig, vagy újabban Arendtig és Habermasig nyúlik vissza. Legújabbban az 1980-1990-es években lett divatos, amikor más fogalmakkal és jelenségekkel – mint például a civil társadalom, az egyesületek, vagy a társadalmi mozgalmak – egyidejűleg azért kapott ismét nagy figyelmet, mert segítségével jobban leírhatónak és megérthetőnek tűntek a Kelet-Európában és a Szovjetunióban zajló politikai változások. A nyilvánosságról való társadalomtudományos gondolkodást az 1960-as évektől fogva elsősorban Habermas nézetei határozzák meg.¹ Munkám során magam is kiemelkedő fontosságúnak tartom ezt a tradíciót, amely a polgári nyilvánosságot a közhatalom feletti kritika céljából összegyűlő magánszemélyek vitázó-érvelő eszmecseréjeként tekinti. A teória megjelenése óta eltelt időben a szociológusok, politológusok, filozófusok és nem utolsósorban történészek részéről Habermas-szal szemben megfogalmazott kritikák nyomán azonban ezt a definíciót, munkám céljának megfelelően a nyilvánosság elmélete más kutatóinak munkáira támaszkodva kiterjesztem. Elsőként Andreas Gestrich elméletéhez fordulok, aki az abszolutizmus és a nyilvánosság viszonyának (felül)vizsgálatát tűzte ki célul habilitációs disszertációjában.² Gestrich kiindulópontja az a paradoxon, hogy az abszolutizmus és a nyilvánosság a fogalmak legalapvetőbb szintjén szemben állnak egymással. Habermas „reprezentatív nyilvánosságnak” nevezi az abszolutizmus idejének nyilvánosságát, amely szerinte az uralkodó hatalmának egyoldalú demonstrációja, amelyben az alattvalók tömege nem több volt az uralkodói akarat puszta tárgyánál. Gestrich szerint azonban az abszolutizmus korlátozó körülményei között is létezett valódi nyilvánosság, de az csak akkor megragadható, ha túllépünk a látható és hallható kommunikációs és manipulációs formák vizsgálatán. Ehelyett a nyilvánosság fogalmának kiterjesztésére, az uralkodó és a publikum közötti viszonyok teljes körének vizsgálatára van szükség. Nyilvánosságon így az uralkodó és az alattvalók közötti kommunikáció legváltozatosabb, verbális és nem-verbális, diszkurzív és szimbolikus formáinak összességét érti, amely nem szűkíthető az intézményesített politikai részvételre. Habermas reprezentatív nyilvánossága aszimmetrikus viszonyt, a kommunikáció hiányát feltételezi a felek között, amennyiben az ilyen fajta nyilvánosságot valójában nem tekinti a nyilvánosság világának, hanem „sokkal inkább státusismertetőjelnek,”³ reprezentációnak, amely „nem a népért, hanem a nép »előtt«” folyik.⁴ Gestrich ezzel szemben azt állítja, hogy a kommunikáció általa használt, befogadóbb fogalma értelmében az uralkodó és a publikum között kritikai viszony áll fenn. Gestrich szerint az uralkodó hatalmának „bázislegitimitása” már az olyan társadalmi berendezkedésben sem volt *per se* adott, ahol annak alapját pedig az „isten eredet” jelentette. Ehelyett a hatalom elfogadása és elfogadtatása mindig is kétoldalú folyamat volt. „*Legitimität ist ein Prozess.*”⁵ – érvel elkötelezett interakcionistaént Gestrich. A fogalom ilyen értelmezése révén már a modern állam születése előtt is beszélhetünk kritikai célú párbeszédről, azaz nyilvánosságról. Gestrich elgondolása nemcsak a nyilvánosság értelmezésének időbeli korlátjait tágítja ki, hanem a nyilvánosság résztvevői tekintetében is tágabbra nyitja a fogalom kereteit, amennyiben a hatalmi viszony legitimitásának megteremtésében szerinte – saját eszközeivel – minden társadalmi csoport részt vesz.

Választott korszakom, a neoabszolutizmus, vizsgálata szempontjából fontos Gestrich elméletének az a vonatkozása, amely a nyilvánosság politikán túli dimenzióira hívja fel a

¹ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Osiris, 1999.

² Gestrich, Andreas: *Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*. Vanderhoeck & Ruprecht, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 103., 1993.

³ Habermas 1999: 57.

⁴ u. o.: 58.

⁵ Gestrich 1993: 25.

figyelmet. Jelentősnek tartom továbbá kritikájának azt a meglátását is, hogy a habermasi modell túlságosan leszűkíti a nyilvánosság potenciális résztvevőinek a körét.

Ugyancsak a habermasi modell finomításához használok fel Richard Sennett közéletre vonatkozó kutatásainak eredményeit, amely kutatás középpontjában a közélet 18-20. század során bekövetkező változásának pszichológiai-morális vetülete áll. Értelmezésében a közélet az ismeretszerzés helye, amely tartalmát illetően a vizsgált periódus során lényegi változáson ment át. A változás során a személyes érzelmek, szándékok fokozatosan kiszorultak a közéletből és a magánélet titkos, rejtett tartalmává váltak. Ezzel párhuzamosan a nyilvánosság előtt a korábbi őszinte megmutatkozás helyébe az önmegtartóztatás, a fegyelmezett viselkedés lépett, amely elfedi a valódi érzelmeket és szándékokat. Ez volna hát a közéleti ember bukása.

A magyar történeti irodalomban a közvélemény és a nyilvánosság fogalmának elmélettörténetileg megalapozott vizsgálatával Veliky János és Gergely András foglalkozott elsőként. Az ő tanulmányaikban,⁶ valamint Pajkossy Gábor későbbi, ugyancsak átfogó bemutatásában⁷ a nyilvánosság a habermasi elméletnek megfeleltethetően, a „politikai nyilvánosság” értelmében kapott figyelmet. Sennett – pszichologizáló – elméletének magyarországi adaptálására csak az 1990-es évek végén került sor, akkor is csak töredékesen. Gyáni Gábor⁸ Budapest példáján azt mutatta meg, hogy a privát élet és a közösségi lét 19. század utolsó harmadában lezajló egymástól való elválásával milyen átalakuláson mentek át az ismeretszerzés helyeként funkcionáló közterek. Lipták Dorottya pedig a Ferenc József korabeli újságolvasási szokások vizsgálata során használta a sennetti indíttatású közélet-felfogást.⁹

Meghatározó elméleteinek áttekintése után, azok legfontosabb belátásait a történeti kutatás lehetőségei szempontjából mérlegelve saját munkám céljára a nyilvánosságot értékek, gondolkodásmódok, viselkedések közvetítésére alkalmas fórumok összességéként definiálom.

Dolgozatomnak, másrésztől neoabszolutizmus mint történeti korszak adja a kereteit. A vizsgált időszak történeti feldolgozása kapcsán felmerülő első probléma részben terminológiai (mert a korszak olykor a Bach-korszakkal mosódik össze, máskor pedig szétválasztják a Schmerling-provizóriumot időszakától), ami természetesen kronológiai problémát is implikál. A magam részéről a „neoabszolutizmus” címkéje alatt dolgozatom időkorlátait 1849 és 1867 kormányzattörténeti szempontból fordulópontot jelentő éveiben jelöltem ki. A korszak határainak kérdésénél sokkal fontosabbnak tartom azt a problémát, amelyet legplasztikusabban számos tanulmányában K. Lengyel Zsolt interpretál,¹⁰ nevezetesen a kérdéses időszak történeti interpretációjának meglehetősen ellentmondásosságát. A neoabszolutizmust mint történeti korszakot a magyar történetírás hagyományosan két módon interpretálja. „Az egyik érvelési mód legkésőbb az 1970-es évek óta azt hangoztatja, hogy a

⁶ Gergely András – Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. In: Fehér András (szerk.): *Magyar történeti tanulmányok VII.*, Debrecen, 1974. 5–38., illetve Veliky János: Liberális közvélemény-értelmezések Magyarországon a 19. században. In: Németh G. Béla (szerk. és bev.) *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Gondolat, 1988. 313–335.

⁷ Pajkossy Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. Előadások a Történettudományi Intézetben 14. Budapest, 1991.

⁸ Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*, Új Mandátum, 1999.

⁹ Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs – Budapest – Prága*. L'Harmattan, 2002.

¹⁰ K. Lengyel Zsolt: Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära. *Südost-Forschungen*, 56., 1997, 213–278., u. ö.: Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. *Levéltári Közlemények* 1999/1-2. sz., 79–105., illetve u. ö.: Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? *Aetas* 2008/3. 237–255.

neoabszolutizmus a liberális arculatú magyar nemzeti mozgalmat megtörte vagy lefékezte.”¹¹ Ezzel egy időben a másik érvelési mód „az 1848-as alkotmányos időszak és a Bach-korszak diszkontinuitásán belül az állandóság és a továbbfejlődés jeleit igyekszik kimutatni.”¹² A folytonosság vagy megszakítottság kérdésének vizsgálatához – úgy remélem – a nyilvánosság történetének kutatásával dolgozatom hasznosan járulhat hozzá.

II. Vizsgálati módszerek, források

Dolgozatomban a lokális kutatás módszerét veszem alapul, ennek értelmében a cselekvéseket, megnyilatkozásokat először saját kontextusukban tanulmányozom, a helyiből kiindulva igyekszem megérteni a nagyobb léptékű összefüggéseket (és nem pedig fordítva, a strukturálisból és globálisból kiindulva próbálom egy előzetesen adott mintázatba beleerőltetni a helyi szinten gyűjtött adatokat). A földrajzi ihletésű, lokális vagy regionális kutatásnak Nyugat-Európában, főként Franciaországban meghatározó hagyománya van, ahol a lokalitás úgy nyer értelmet mint természetes gazdasági és társadalmi alapegység, amelyet a mindennapi társadalmi gyakorlat tart össze. Hasonlóképp, a német történetírásban is létezik az ún. *Lokalgeschichte*, ez esetben a lokalitás nem annyira a földrajzilag lekicsinyített lépték értelmében kap jelentést, inkább a megfigyelés fókuszának összébb húzása, a problémaközpontúság a jellegadó a szemléletben. A magyar történetírásban a regionális szintű érdeklődés hosszú előzményekre tekinthet vissza, jöllehet kevés adaptálható eredményt mutat fel. Elsőként Mályusz Elemér, és a nevéhez fűződő település- és népiségtörténeti iskola mutatott érdeklődést a régió mint a kutatási téma iránt.¹³ A hazai historiográfiában korábban domináns jogi-politikai szemlélettel szemben – Turóc megyéről 1922-ben készített disszertációjától kezdve – Mályusz történetírói programjának középpontjába került az a meglátás, hogy „a helyi közösségek vizsgálata lehet a legalkalmasabb a népesség gazdasági, társadalmi és szociális életének, érzelmi világának, kultúrájának, illetve mindennapi kapcsolatainak összetett rekonstruálására”.¹⁴ Mintájául a német (közigazgatási egység alapú) *Territorialgeschichte*, illetve (településtörténet jellegű) *Ortsgeschichte* szolgált, ám ő éppen e két szint között, egyfajta helytörténetben gondolkodott.¹⁵ Hiányolta azonban az ilyen kutatásokat kivitelezni képes kutatókat és kutatási feltételeket, a hazai történelem politikatörténeti-, de mindenekelőtt a gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozottságát.¹⁶ Mályusz törekvése ellenére a magyar történeti irodalomban máig sem terjedt el a regionális műfaj, jöllehet előbb a Domanovszky-féle uradalomtörténet,¹⁷ mára pedig a falu- és várostörténet is jelentős monográfiákkal és tanulmányokkal gazdagította a lokalitás iránt érdeklődő történetírást. Sőt, született néhány olyan helyi szintű monográfia is, amely a

¹¹ K. Lengyel Zsolt: Neoabszolutizmus vagy... 243.

¹² u. o.: 244.

¹³ Szűcs Jenő későbbi megközelítése, jöllehet ugyancsak a „régio” fogalmával operál, éppen nem a település és az országos szint, hanem az országos és a kontinentális lépték között jelöli ki vizsgálati egységét.

¹⁴ Csiki Tamás – Halmos Károly – Tóth Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, 2006. 208–241., 216.

¹⁵ Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. *Századok*: 1923–1924. 538–566.

¹⁶ Mályusz Elemér: A népiség története. In: Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában*. Budapest, 2003. 473–492. (Eredeti megjelenés: In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Budapest, 1931. 231–268.)

¹⁷ Lásd a Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez című sorozat darabjait a Thurzó-birtokokról (Berlász Jenő, 1936), az alsólendvai Esterházy uradalomról (Csapody Csaba, 1933), a regéci uradalom gazdálkodásáról (Jármay Edith 1930), nagykörösről (Majláth Jolán, 1943), vagy Wellmann Imre munkáit (ebben a vonatkozásban elsősorban a gödöllői Grassalkovichok-uradalomról szóló monográfiát, 1933.).

társadalomtudományos történetírás hazai hagyományait a legmodernebb antropológiai megközelítéssel ötvözi.¹⁸

Az egyes fejezetek megírása során – a lehetőségekhez alkalmazkodva – változatos forrásanyagra támaszkodhattam. Az elméleti fejezetekben természetesen a hazai és a nemzetközi szakirodalmat dolgoztam fel, kihasználva a nyilvánosság és az egyesületkutatás bő irodalmának angol, német és francia anyagait. A sajtóról szóló fejezetben a Zala megyében a korszakban megjelenő lapok teljes anyagát feldolgoztam. Ez a három lap esetében különböző mennyiségű kiadott évfolyamot és lapszámot jelent. (*Balaton-Füredi Napló*: 1861–1863 között heti két megjelenés, 1861. szept. 30. és 1862. jún. 26. között szünetelt; *Dunántúli Társadalmi Közlöny*: 1861–1863 között heti egyszeri megjelenés, *Zala-Somogyi Közlöny*: 1862–1867, megjelenés havi három alkalommal), amelyek mikrofilmen elérhetők az Országos Széchényi Könyvtárban. A másik két főfejezet (az egyesületekről és a nem intézményesített nyilvánosságról szóló) döntően levéltári forrásokra épül. A Zala Megyei Levéltár egyesületi fondjában a korszak egyesületei közül kizárólag a Zala Megyei Gazdasági Egyesület iratanyaga található. A 4,6 ifm terjedelmű anyag lehetővé tette, hogy viszonylag részletesen megismerjem az egyesület alakulásának és működésének körülményeit (az anyag egy jelentős részét már szakdolgozatom írása során feldolgoztam). Más egyesületek esetében hasonló mélységű kutatást a források hiánya nem tett lehetővé. Ezekben az esetekben az egyesületek feletti ellenőrzést gyakorló szervek, elsősorban a megyei irányítás központi hivatalainak iratanyagára támaszkodhattam. Az 1849 és 1860 közötti időszakra vonatkozóan a Megyefőnöki általános iratokat használtam, amelyben egykorú indexek segítségével lehet tájékozódni. A későbbi évekre vonatkozóan azonban nem ilyen szerencsés a helyzet, mert sem Zala vármegye alispánjának irataihoz (1861), sem pedig Zala vármegye első alispánjának irataihoz (1861-1866) nem áll rendelkezésre segédlet. Így az iratok csak szálanként kutathatók, ami az összesen több mint 11 ifm iratanyag esetén részint meglehetősen időigényes, részint pedig a kutató esendősége folytán bőséges lehetőséget hagy arra, hogy bizonyos esetek elsikkadjanak. Minden örömmel azon voltam, hogy ez mégse történjen meg. Az alispáni hivatal iratai mellett Zala vármegye főispáni helytartójának iratai (1862-1865) is számos értékes forrással szolgáltak. A megyei szinten keletkezett iratok mellett az egyesületi ügyekben releváns Országos Levéltárban őrzött forrásokat is szisztematikusan átnéztem. A Bach-rendszer politikai hatóságainak iratai közül – kisebb sikerrel – a rendőri osztály általános iratainak iktatóit kutattam, az 1861 utáni időszakra vonatkozóan pedig haszonnal és eredménnyel tanulmányoztam a Belügyminisztérium és a Helytartótanács iratait. Hasonlóképpen a megyei törvényhatóságok iratanyagára támaszkodtam a nem intézményesített nyilvánosság bemutatása során általában. A megyei vallásos élet illusztrálásához a Zalavári Apátság Házi Levéltárának egyes részeit használtam.

III. A disszertáció szerkezete

Disszertációm első két fejezetében az itt már bemutatott elméleti kereteket bontom ki. Az első fejezet a nyilvánosság elemzésének nemzetközi és hazai irodalmát és történetét dolgozza fel. A második fejezetben előbb a lokális kutatás hazai és külföldi történeti hagyományát ismertetem. Azután rátérek kutatásom helyszínének, Zala megyének a bemutatására. Elsőként statisztikai adatok és egy korabeli leíró forrás segítségével illusztrálom a megye főbb társadalomszerkezeti jellegzetességeit. Ezt követi a megyei közigazgatási apparátusra

¹⁸ Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai Kiadó, 1989.; Benda Gyula: *Zsellérből polgár - társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban (Keszthely társadalma 1740-1849)*. Bp., L'Harmattan, 2008., Kövér György: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, 2011.

vonatkozó vizsgálatok összefoglalása, a megyei nemesség jellemzése (reformkorvégi) politikai pártállásuk tekintetében, végezetül az 1848., 1861. és 1865. évi országgyűlési választáson mandátumot kapó képviselők rövid bemutatása a megye politikai nyilvánossága környezetét szolgáló körülmények jellemzése céljából.

Ezután következnek dolgozatom tematikus fejezetei. A sajtó (3. fejezet) mint a nyilvánosság fóruma, a közvélemény formálóját a reformkortól kezdve mind nagyobb szerephez jutott. A berendezkedő neoabszolutizmus a cenzúra változatos és szigorú formáinak (1851: megintési rendszer, amely kimondta az uralkodó, a hatalom, a birodalom támadhatatlanságát; 1852: sajtórendtartás, amely – többek között – bevezette az utólagos engedélyezés intézményét, magas lapalapítási kauciót írt elő, betiltotta a számonkénti eladást) bevezetésével azonban olyan szabályozásokat léptetett életbe, amelyek – az előzetes feltételezés szerint – megtörték a sajtóélet kibontakozásának lendületét. A sajtóról szóló, harmadik fejezet első felében ezeket a rendelkezéseket, a cenzúra intézményrendszerének kiépítését mutatom be. A fejezet második egységében pedig a korszak megyei lapjait vizsgálom annak a kérdésnek a középpontba helyezésével, hogy vajon milyen értékeket és gondolkodásmódokat közvetítettek potenciális olvasóik számára. Zalában a helyi lapélet csak az 1860-as évek elején indult meg, és e késői időpont mögött alighanem okkal sejtjük az 1850-es években bevezetett megszorító sajtópolitika hatását. A magas kaució és a szigorú cenzúra alighanem sokak kedvét elvette a lapalapítástól. Az 1860-as években végül mégis szárnyra kapó lapok (az 1861-ben induló és hamar elhaló két lap, a címében a megyénél tágabb spektrumot megcélzó Dunántúli Társadalmi Közlöny, illetve a szezonális Balaton-Füredi Napló, valamint az 1862-ben induló Zala-Somogyi Közlöny) fennmaradásért folytatott mindennapos küzdelme azonban, ahogyan ezt a szerkesztők maguk is többször kifejezték, nem a cenzúra szorításának, és nem a politikai légkör nyomásának vagy nyomottságának a következménye volt. A lapok szerkesztői e helyett rendre a megyei olvasóközönség érdektelenségére, a lapok nem kellő anyagi pártfogására panaszkodtak. Mindemellett úgy a két rövid életű zalai lap, mint a végül megerősödő és hosszútávon fennmaradó Zala-Somogyi Közlöny, fontos szerepet töltött be a megye olvasni tudó közönsége kulturális igényeinek kielégítésében, „a hely civilizált népének szellemi életét” biztosítottak.

A dolgozat negyedik fejezete az egyesületek nyilvánosságformáló szerepéről szól. A fejezet első nagy tartalmi egységében a nemzetközi és a hazai kezdeteket és eredményeket tekintem át. Ennek során fontos szempontként emelem ki, a vidéki egyesületek kutatásának szükségességét, miután ez az irány (az egyesületi forma jellegzetes városhoz kötöttsége miatt) külföldön sem igazán, a hazai kutatásban pedig szinte egyáltalán nem kapott hangsúlyt. Emellett ugyancsak kiemelem az egyesületek sokszor emlegetett középosztály-formáló hatásáról és középrétegekhez való kötöttségéről szóló – elsősorban angol¹⁹ – elméleteket, amelyekkel szemben Tóth Árpád budapesti²⁰ és Erika Kruppa prágai²¹ példáját is bemeutatom. Ez utóbbiak ugyanis arra figyelmeztetnek, hogy az egyesületek „olvasztótégely”-hatása korántsem olyan egyetemes, mint amilyennek a nyugati elméletek alapján elgondolhatnánk.

¹⁹ Morris, Robert J.: Voluntary Societies and British urban élites 1780–1850: an analysis. In: Borsay, Peter (szerk.): *The Eighteenth Century Town. A Reader in English Urban History 1688-1820*. London, New York: Longman. 1995. 338–366.

²⁰ Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, 2005.

²¹ Kruppa, Erika: *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow 1850–1875*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum Bd. 67. Oldenburg Verlag, München, 1992.

Az egyesületekről szóló fejezet következő – terjedelmében, de tartalmi hozadékaiban is meghatározó – nagy egységeként Zala megye neoabszolutizmus kori egyesületeinek kataszterét készítettem el és elemzem. A kataszter elemzése során elsősorban az egyleti szabályozás helyi sajátosságaira és a megyei egyesületi élet dinamikájának vizsgálatára helyezem a hangsúlyt. A negyedik fejezet második részében az egyesületeket mint a nyilvánosság fórumait az egyesületek mindennapi működésének gyakorlatán keresztül mutatom be. Figyelmem elsősorban a következő kérdésekre összpontosul: milyen volt az egyesületek tagságának összetétele, milyen lehetőségeket biztosítottak a tagok találkozásához és társadalmi keveredéséhez – mi volt az egyesületek szerepe a „polgárisodásban”, úgy társadalmi, mint kulturális tekintetben, és milyen szerepet játszottak a helyi társadalom mint közösség életében.

A mindennapok forradalom előtti és utáni folytonossága vagy az azokban bekövetkezett törések legtermészetesebb formájukban a nyilvánosság általam nem intézményesítettnek vagy hétköznapiak nevezett fórumain volnának megragadhatók. Az eddig elmondottakból is következik, hogy miután a hatalom a politizálás minden szervezett formájával szemben represszíven lépett fel, a társadalmi ellenállásnak és a hatalom kritikájának a korszakban kifinomult formái születtek meg – szükségszerűen a nem intézményesített térben. Elsőként a nyílt és passzív ellenállás néhány zalai példáját mutatom be, azután a hétköznapi nyilvánosság hagyományos és modern formáit különböztetem meg. Előbbi során a katolikus hitéletre, a munka és a vásárok világára, valamint a hagyományos bálókra térek ki, utóbbi kapcsán a színház, a fürdőélet és a szórakozás újszerű formái kerülnek bemutatásra.

IV. Eredmények

A korszak sajtóját kutatva Buzinkay Géza azt a megállapítást fogalmazta meg, hogy az 1860-as évek közepére „a magyar sajtó fontos politikai tényező lett, méghozzá a demokráciák működési alapelveinek szellemében mint a politikai nyilvánosság biztosítója.”²² A magam részéről ezzel szemben úgy vélem, hogy az 1850-1860-as években Magyarországon a sajtó képviselői az államhatalom befolyásolására reálisan aligha gondolhattak, márpedig – habermasi értelemben, ahogyan a fogalmat Buzinkay is használja – ez volna a politikai nyilvánosság célja. Ahogyan a 3. fejezetben bemutatam, a szabályozásnak köszönhetően nálunk nem létezhetett explicit vita a sajtó és az állam között, hiszen az állami cenzúra jóváhagyása nélkül nem jelenhetett meg egyetlen nyomtatott sor sem. A sajtó ezért politikai értelemben nem az okoskodó közönség, hanem épp ellenkezőleg, a cenzúra révén – ha implicit módon is – a hatalom eszköze volt. Mindazonáltal a lapok tartalmi elemzése azt mutatta, hogy azok hasábjain olyan értékek éltek tovább és bontakoztak ki, amelyek gyökerei legalább a reformkorig nyúlnak vissza. A felvilágosításba és a fejlődésbe vetett hit, vagy az – itt elsősorban gazdasági értelemben vett – hasznossá válás ideája, amely gyakran a felvilágosodás racionalizmusának szellemi gyökereiből táplálkozik. A Dunántúli Társadalmi Közlöny szerzője lapját úgy tekintette, mint „mint egy csúrt, melybe minden hazafi összehordani tartozik mindazon szellemi terményeket, melyek a polgárisodás előmozdítására jótékony hatással vannak.” A polgárisodás mint civilizációs előrehaladás felfogásának képviselője kapcsolatot teremt a forradalom előtti és utáni korszak között. Ebben az értelmében a polgárisodás kívánalma nem pusztán társadalmi változások iránti igényt jelent, hanem a szószerinti értelemben vett polgárivá válást, amely az életmódot, a

²² Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, 1993. 59.

gondolkodásmódok, a társas viszonyok kifinomulttá válását is magában hordozza. Ezt a fajta érték-viszonyt leghűbben a Zala-Somogyi Közlönyben a zsidóság emancipációjáról folytatott vita során azonosíthatjuk.

Az egyesületi kataszter elemzéseként kapott eredmények ugyancsak azt igazolják, hogy a forradalmat nem követte végzetes törés. Sőt, inkább éppen az a folytonosság szembeötlő, amit a reformkori alapítási általános társas egyletek (kaszinók, olvasó körök és polgári egyletek) továbbélése jelez: Nagykanizsán, Sümegen, Tapolcán és Zalaegerszegen is megmaradtak az 1830-1840-es években alapított társulatok, olyan esetre ellenben, hogy egy reformkori egyesület az 1850-es évek szigorodó egyleti politikája miatt megszűnt volna, egyetlen példa sincs. Országos szinten egyesületalapítás tekintetében (is) az 1860-as években köszöntött be újra aktív időszak. Zalában nem annyira az új alapítások száma szembeötlő ebben az évtizedben, inkább az új, specifikus célú (dalárda, tornaklub, gazdasági egyesület, kiegészítő-segélyező egylet) társaságok számosabb megjelenése. Az alapítások dinamikáját tekintve – mind a típusok megjelenésének sorrendjét, mind a pedig központi városokból a vidék irányába való elterjedés földrajzi vonatkozását illetően – Zala megye egyesületi térképe a nemzetközi irodalomban bemutatott példákhoz hasonlóan formálódott.

A rendelkezésre álló források Zala megye esetében ugyan csak korlátozottan tették lehetővé annak vizsgálatát, hogy miképpen mutatkozik meg a társadalom differenciálódása egyfelől az egyesületek közötti, másfelől az egyesületeken belüli tagozódásban, az eredmények azonban így is jól összevethetők a témával foglalkozó szakirodalom álláspontjával. Zalában ugyanis az egyletek számának növekedése csak kis mértékben járt együtt azok társadalmi rétegek szerinti differenciálódásával. Csak a legtöbb egyesületnek székhelyet biztosító Nagykanizsa esetében tapasztalható, hogy egyes foglalkozási csoportok képviselői (jellemzően a kereskedők) önálló egyesületalapítási szándékkal álltak elő. Ez részben a felekezeti differenciálódással is egybeesik. Az egyesületek tagságának belső, társadalmi pozíció szerinti differenciálódásával kapcsolatban a Zala Megyei Gazdasági Egyesületet lehetett érdemben megvizsgálni. E szerint az egyesületi hierarchiában elfoglalt hely még – ebben az egyesületben bizonyosan – az 1860-as évek közepén is szorosan összefüggött a társadalmi hierarchiában betöltött pozícióval, vagyis az egyesületek belső szervező elve még mindig inkább rendies, mint polgári alapokon nyugodott.

A hatalommal szembeni kritika nyílt és passzív formáinak vizsgálata során illusztráltam, hogy a nyilvánosság elméletéről szóló fejezetben bemutatott arra vonatkozó Habermas kritikák, amelyek szerint az eredeti elmélet túlságosan is egyoldalúan – a hatalom oldaláról – kezeli a „reprezentatív nyilvánosság” fogalmát, zalai történeti példával is alátámaszthatók. Ferenc József 1852. évi magyarországi látogatásának zalai stációját ismertetve a nyilvánosságban zajló kommunikáció szimbolikus formáinak jelentőségére hívom fel a figyelmet.

A vallási élet a folytonosságot képviselte: a korszak prédikációi olyan örök tartalmakat közvetítettek (a keresztény élethez illő jó magaviselet kívánalmát, a házasság szentsége, a jámborság, a felebaráti szeretet ideája stb.), amelyek – talán – ismertségüknél és a hívők körében való általános elfogadottságuknál fogva kapaszkodót jelenthettek a forradalom utáni feje tetejére állt világban. A profán világot (bálokat, ünnepeket) vizsgálva – hasonlóképpen ahhoz, amit az egyesületek tagságának elemzésekor is megállapítottam – úgy találtam, hogy a társadalmi nagycsoportok keveredése csak nagyon lassan és csak bizonyos rétegekben indult meg. Ez részben abban mutatkozott meg, hogy az egyes csoportok (a források természetesen elsősorban a rangban feljebb állókról beszélnek) inkább saját köreikben, semmint másokkal keveredve ünnepelték hagyományos ünnepeiket, rendezték hagyományos báljaikat. Emellett viszont a korszakban a szabadidő eltöltésének új formái is megjelentek – ezek azonban olyan anyagi és kulturális háttérrel követeltek meg a résztvevőiktől, ami csak bizonyos társadalmi

csoportok számára volt adott. Abban a korlátozott értelemben, amiben Magyarországon „fogyasztási forradalomról” beszélhetünk, az csak ebben az időszakban és csak a társadalom felső- és középső rétegei számára jelentett változást.

Dolgozatomban megmutattam, hogy a nyilvánosság újszerű, a kommunikációt és az értékközvetítést középpontba helyező definíciója lehetővé teszi a merevnek, egyoldalúnak tekintett és többnyire kizárólag elnyomó jellege hangsúlyozásával értékelt korszaknak, a neoabszolutizmusnak olyan vizsgálatát, amely a törés helyett a folytonosságra, a megszakítottság helyett az átmenet egyedi módjaira helyezi a hangsúlyt. A jogtörténeti változások nagy vonalakban való bemutatása mellett a nyilvános fórumok mélyebbre hatoló, társadalomtörténeti elemzése abban is segített, hogy a neoabszolutizmus majd két évtizedén belül hangsúlyt kapjanak a finom különbségek, láthatóvá válják, hogy az 1850-es évek „átmeneti” depressziója után a következő évtizedben hogyan kapott újra lendületet a magyar társas élet.

Publikációim a disszertáció témájában

- Alan R. H. Baker: Fraternity among the French Peasantry (recenzió), *Korall* 19/20 (2005. május) 235–240.
- Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban (recenzió), *Korall* 23. (2006. március) 223–228.
- A Zala Megyei Gazdasági Egyesület működésének vizsgálata (1861-1869) in: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Századvég, 2006. 255–283.
- Apák és fiúk (Egy Zala megyei naplóíró kisnemesi család két nemzedéke), *Aetas* 2008/3. 5–24.
- Együttélés – különélés: választóvonalak az 1860-as évek zalaegerszegi és nagykanizsai társaséletében, *FONS* 2008/3. 301–323.

Konferencia előadás

- Boundaries of the Public Scene: the case of Hungary in the 1860s (the County of Zala). (Urban History Group Conference, Nottingham, 2008)